

ATHÉNAGORASZ: A HALOTTAK FELTÁMADÁSÁRÓL

1.

1. Minden igaz tétel és tanítás mellett feltűnik valami hamisítvány is, ami burjánzik ugyan, de nem az eredeti töről sarjad, nem is az egyes tantételek alapjából származik, hanem azoktól való, akik tisztelik a törvénytelen vetést, s azzal akarják megrontani az igazságot. 2. Ezt megtaláljuk azoknál, akik hajdan időt áldoztak az efféle dolgok kutatásának, és különbségek mutatkoztak köztük maguk között, a náluk régebbiek és a kortársaik között, de nem is csekély zavart okozott az időközben folytatott vita. Az igazságok egyetlen tételét sem kímélték meg a félreértelmezéstől, sem Isten lényegét, sem ismeretét, sem tevékenységét, sem azt, ami ezek után sorjában következik, és még a vallásosságot nekünk bemutató tant sem. Közülük egyesek teljesen és mindenkorra kétségbe vonják az ilyen dolgok igazságának megismerését, mások a nekik tetsző dolgokkal foglalkoznak, ismét mások még a nyilvánvaló dolgokat is kétségbe akarják vonni. 3. Akik tehát ezekkel foglalkoznak, azoknak – úgy gondolom – kettős érveléssel kell élniök, először az igazság mellett, másodszor meg az igazsággal magával. Akik hitetlenkednek és kétkednek, azoknak az igazság mellett kell érvelni, akik viszont az igazságot jóindulattal és szívesen¹ fogadják el, azoknak az igazsággal kell érvelni. Ezért, akik ezekkel a dolgokkal kívánnak foglalkozni, mindenkor figyelembe kell venniök a célt, és ahhoz kell szabni a fejtegetést, a gondolatmenetet pedig összhangba kell hozni a szükséglettel, s nem szabad azt a látszatot kelteni, hogy megfeledezünk a mindegyiket megillető és méltó helyről, miközben ugyanahhoz az elvhez tartjuk magunkat. 4. Mert ami a bizonyítást és a természetes logi-

kát illeti, az igazság mellett való érvelést mindig megelőzi az igazsággal való érvelés, mivel azonban figyelemmel kell lenni a hasznossági szempontra, legyen fordítva, az igazság melletti érvelés előzze meg az igazsággal való bizonyítást. A földműves sem tudja rendesen elvetni a magvakat a földbe, ha ki nem gyomlálta az elvetendő magokra ártalmas és vad gazt, az orvos sem tudja kezeléskor a beteg testbe juttatni a gyógyszereket, csak ha már megtisztította a benne rejlő bajtól, vagy megakadályozta a betegség terjedését. Aki az igazságot akarja tanítani, egész biztosan senkit sem tud róla meggyőzni, ha – míg ő beszél – bizonyos hamis nézetek bújnak meg hallgatói gondolkodásában, s ezek ellenállnak az igazságnak. 5. Ezért mi is figyelembe vesszük a hasznossági szempontot, és az igazsággal való érvelés elé helyezzük az igazság mellett kifejtett érveket, így járunk el feltámadásról szóló jelen értekezésünkben is, s nem látszik fölöslegesnek a hasznossági szempont méltányolása. Ezen a területen mindig találunk egészen hitetleneket, néhány kétkedőt, és olyanokat, akik legalább annyira bizonytalanok, mint amennyire kételkednek. Az a legkülönösebb, hogy ilyen lelki állapotban vannak, jóllehet a tények nem adnak alapot a hitetlenségre, de azt sem tudják megmondani, mi az oka hitetlenségüknek, mi miatt nem hisznek és kételkednek.

2.

1. Hadd mérlegeljük² a következőket. Ha bármiféle hitetlenség nem csak felületes és meggondolatlan nézet alapján alakul ki némelyekben, hanem nyomós okok szólnak mellette és az igazsággal szembeni bizonytalanság hozza létre, akkor fenntartható a jogos ok, hisz hihetetlennek látszik maga a dolog, melyet nem fogadnak el; a nem hihetetlen dolgokkal szembeni hitetlenkedés azonban nem olyan emberek tulajdonsága, akik józanul ítélnék az igazság kérdésében. 2. Akik a feltámadásban kételkednek vagy

azt lehetetlennek tartják, azok idevágó gondolataikat ne hagyják a nekik tetsző és az erkölcsteleneknek kellemes irányba sodródni; ellenben az ember teremtését vagy semmilyen októl ne tegyék függővé (amit könnyű megcáfolni), vagy Istenbe helyezték a létezők okát, ennek a tételnek az alapját gondosan megvizsgálják, és ennek révén bizonyítsák, hogy a feltámadás egyáltalán nem fogadható el. 3. Ezt megtehetnék, ha bebizonyítanák vagy azt, hogy Isten nem képes, vagy nem akarja a meghalt, teljesen felbomlott testeket újra egyesíteni és összehozni ugyanazoknak az embereknek a helyreállítására. Ha ezt nem tudják bizonyítani, adják fel istentelen kételkedésüket, ne káromolják azt, akit tilos káromlással illetni, mert még akkor sincs igazuk, amikor lehetetlennek mondják, de akkor sem, ha szerintük Isten nem akarja ezt, ami világos lesz a következőkből³. 4. Hogy valaki valamire képtelen, azt abból lehet megtudni, hogy vagy nem tudja, mit kell tenni, vagy nincs elég ereje a felismert tennivaló helyes megvalósításához. Aki nem tudja, hogy mit kell tennie a megvalósításához, az nem is fog hozzá a végrehajtáshoz, egyáltalán nem tesz olyat, amit nem tud. Aki világosan tudja, mit kell tennie, azt hol kezdje, hogyan vigye végbe, de vagy egyáltalán nincs ereje hozzá, hogy megvalósítsa a megismert dolgot, vagy elegendő ereje nincs hozzá, ha gondolkodik és felméri erejét, akkor hozzá sem kezd, de ha meggondolatlanul hozzá is fogna, akkor sem válthatná valóra szándékát. 5. Isten előtt azonban nem lehet ismeretlen a feltámasztandó testek természete, hogy milyen részekből áll össze az egész és a tagok, sem az, hová kerültek az egyes részek a felbomlás után, hogy milyen elemekből kösse össze a szétvált részeket, s összehozza ismét az egymáshoz tartozó elemeket⁴ – ami ugyan az embereknek teljesen beláthatatlannak tűnhet –, hogy az egybetartozókat az egészszel egyesítse. Aki minden egyes dolgot már létrejötté előtt ismert, az ismerte a leendő elemek természetét is,

amelyek az emberi testet alkotni fogják, ismerte azokat a részeket is, melyeket az emberi test célként kitűzött megvalósításához fel kellett használnia, nyilvánvalóan ismeri az egészet a felbomlás után is, tudja, hová került az, amelyet minden egyes megalkotásához igénybe vett. 6. Ami a mi életünket meghatározó rend és egyéb dolgok megítélését illeti, többre értékeljük azokat, amiket előre nem ismerünk; ami viszont Isten fenségét és bölcsességét illeti, nála mindkettő természetes, ugyanazzal a könnyedséggel ismeri azt, ami még nem jött létre, mint azt, ami már felbomlott.

3.

1. A testek feltámasztásához elegendő erő bizonyítéka azok létesítése. Mert ha nem voltak, s kezdetben a teremtéskor megalkotta Isten az emberi testeket és azok elemeit, ugyanolyan könnyen fogja feltámasztani a szétbomlott testeket, bárhová kerültek is azok, mert az is egyformán lehetséges neki. 2. Ennek a tételnek az érvényét az sem csökkenti, ha valaki feltételezi az alapelemek anyagi természetét, vagy azt, hogy a testeknek alapelemeik vannak, vagy azt gondolja, „magvakból” jönnek létre.⁵ Mert az az erő – ahogyan ezek a filozófusok is vélik –, amelyik a formátlan lénységnek alakot ad, és az alaktalan és rendezetlen lényeket sok és változatos formákkal rendezetté teszi⁶, s az elemek részeit egy valamivé egyesíti, a magot pedig, amelyik egy valami és egyszerű, sokfélére osztja, a tagolatlant taglalttá⁷ teszi, az élettelennek meg életet ad, az egyesíteni tudja a szétbomlottat is, fel tudja támasztani a halottat, a megholtat megint életre tudja hívni, a romlandót romolhatatlanra tudja átváltoztatni. 3. Ugyanaz az Isten, ugyanaz a hatalom és bölcsesség ki tudja választani azt, amit mindenféle állattömeg – melyek étvágyuk csillapítására a miénkhez hasonló testeket szoktak megtámadni – megemésztett, s a töredékeket újra egyesíti a megfelelő részekkel és testtagokkal, akár egy, akár több állat falta is fel azokat, de

még akkor is, ha a töredékek ezekkel az állatokkal együtt szétbomlottak volna, és beolvadtak már az alapelemekbe, az alapelemekre bomlás természetes folyamatának megfelelően. Leginkább ez az a nézet, mely látszólag sokakat megzavar, még azok közül is, akiket bölcsességükért csodálnak, csak azt nem tudom, miért tulajdonítanak olyan súlyt azoknak az érveknek, amikkel a tömeg előhozakodik.⁸

4.

1. Ezek azt mondják:⁹ sok hajótörött és folyóba fulladt ember teste lett a halak tápláléka, rengeteg csatában elesett, vagy más sajnálatos oknál fogva, vagy más körülmények miatt temetetlenül maradt emberi test lett így az állatok eledelével. 2. Az így megemésztett testekről, az azokat kitevő részekről, testtagokról, melyek állatban szétoszlottak, táplálékként a tápláltak testével egyesültek, azt mondják először is: lehetetlen elkülönítésük ezektől. Másodszorra meg egy még nagyobb nehézséggel állnak elő. 3. Az emberi testekkel táplált állatok¹⁰, már amelyek emberi fogyasztásra is alkalmasok, átmennek az emberek gyomrára, egyesülnek a felvevők testével, így azoknak az embereknek a testrészei, melyek az őket felfaló állatok táplálékává váltak, szükségképpen más emberek testébe jutnak, mert ezek közbeeső élőlények áldozataik részeit közvetítik azokba az emberekbe, amelyeknek táplálékává váltak. 4. Még szomorúbb színben tüntetik fel azoknak a gyermekeknek az esetét, akiket szüleik ínségben és esztelenségükben megenni merészeltek, vagy azokét, akiket szülőik az ellenség cselvetése miatt ettek meg¹¹, hozzáteszik még azt a méd asztalt is, Thüesztész tragikus lakomáját, hozzáteszik mindazt, amit csak új borzalmas eseménynek tartanak a görögök és barbárok körében. Úgy vélik, ezek lehetetlen színben tüntetik fel a feltámadást, mert nem támadhatnak fel ugyanazok a tagok más és más testekkel, de az előzők teste sem támadhatnak fel, mert a testet alkotó tagok

másokba kerültek, ha pedig ezek a részek az előbbiekhez adódnak, akkor a későbbiek testrészei lesznek hiányosak.

5.

1. Akik így érvelnek – nekem úgy tűnik –, először is nem ismerik a mindenséget kormányzó és teremtő erőt, azt a bölcsességet, mely minden egyes élőlény természetével és nemével összhangba hozta az alkalmas táplálékot¹², melynek nem szándéka bármilyen természetnek akármilyen testtel való egyesítése és összekeverése, és az sem lehetetlen neki, hogy az egyesülteket szétválassza, viszont minden megteremtett dolognak olyan tevékenységi lehetőséget enged meg, amely megfelel természetes működési és hatásokat befogadó természetes elveinek¹³; esetenként valamit megakadályoz, megenged azonban mindent, amit akar, amire szándéka irányul, vagy abba az irányba fordít. Továbbá, akik ilyeneket állítanak, azok nem veszik figyelembe sem a táplálék, sem a tápláltak természetét. 2. Különben azt is felismernék, nem mindig az az élőlény megfelelő tápláléka, amit a külső szükség kínál fel; sőt, némelyek azonnal bajt okoznak, míhelyst a gyomor körüli részekkel érintkeznek, az állatok hánynak, öklendeznek és más módon távolítják el az ilyen ételt¹⁴, így még csak rövid időre sem bírják ki az emésztés első természetes folyamatát, nemhogy egyesülnének a táplált alannyal. 3. Ahogyan nem is minden megemésztett és a legelső átalakuláson átment táplálék sem jut el a táplált alany részeibe, egyeseket a táplálkozási képesség a gyomorban választ ki, másokat a következő átalakítás során a máj működése választ ki, s máshová kerül, ahol már a táplálkozási képességen kívül van. És még magában a májban lejátszódó átalakulás sem az embereknek nyújtandó táplálék előállítására szolgál, hanem keletkeznek fölösleges és kiürítésre való dolgok is, s a visszamaradó táplálék a táp-

lált részekben és tagokban időről-időre átalakul, a túltengő és bővelkedő tápanyag eluralkodásának megfelelően, ami a vele érintkezésbe lépőt vagy meg szokta rontani, vagy önmagává változtatja azt.

6.

1. Mivel az élőlények közötti természetes változatosság nagy, és a természetes táplálék is az egyes élőlények neme és a táplált testek szerint váltakozik, minden élőlény háromféleképpen tisztítja meg és választja ki táplálékát¹⁵, mindent, ami az élőlény táplálására alkalmatlan, azt teljesen meg kell semmisíteni vagy a szokásos módon eltávolítani, vagy valami mássá kell átalakítani, mert a szervezet nem tudja magáévá tenni; így a táplált test képessége és a táplált élőlény képességei között természetes összhang van, s ezt a szokásos kritériumoknak megfelelő, belezutott táplálékot, melyet természetes tisztító eszközeivel a lehető legalaposabban kiválasztott, ezt teszi magáévá. 2. Csak ez nevezhető igazi értelemben tápláléknak, s el kell vetni minden olyant, ami a táplált élőlénytől idegen, állagára káros, gyomra megtöltéséhez túlságosan súlyos és csupán az éhséget csillapítja. 3. Senki nem vonhatja kétségbe, hogy ez egyesül a táplált testtel, beleszövődik és eloszlik részeiben, tagjaiban. Ami másmilyen, az könnyen természetellenes romlást vált ki, egy sokkal nagyobb erejű képességgel egyesülve lerontja azt, ami uralma alá került, ártalmassá változtatja a nedveket és a mérgező tulajdonságokat, mert semmiféle táplálót és alkalmasat nem nyújt a táplált testnek. 4. Ennek legfontosabb jele a nyomában fellépő fájdalom a legtöbb élőlényben, a rosszullet vagy a halál, ha nagy éhségében az eleséggel együtt valami mérgezőt vagy természetelleneset vesz magához; ez mindenképpen ártalmas a táplált testre nézve, hiszen a neki megfelelő és természetes eledelék táplálják, az ellenkezők pedig megrontják. 5. Ha tehát a különböző természetű élőlények tápláléka is

természetszerűleg különböző, így amit az élőlény magához vesz, az nem mind egyesül a táplált testtel, csak az, amit az emésztés megtisztított, kiválasztott és átalakított, és a testtel való egyesülésre alkalmassá tett, a táplált test tagjaival is összhangban van, s nyilvánvaló, hogy soha, semmilyen természetellenes dolog nem egyesül ezekkel, mert nem természetes és nem alkalmas táplálék, sőt néha már maga a gyomor kiveti, mielőtt valamilyen más nedv jönne létre belőle, durva és ártalmas, ami ha megtörténik, többnyire fájdalmat és nehezen gyógyítható betegséget okoz, megrontja mind a táplálékot, mind a táplálékot befogadó testet. 6. Ha bizonyos orvosságokkal vagy jobb eledellel el is hajtják ezeket, és leküzdik természetes erőikkel, akkor sem múlik el jelentékeny kár nélkül, mert ami a természetes dolgokkal összeférhetetlen, az azokat megzavarja.

7.

1. Még ha el is fogadná valaki, hogy az ilyen dolgokból valami a szervezetbe jut, azt természetellenes volta miatt csak megszokásból lehet tápláléknak nevezni, ez kiválasztódik és átalakul vagy valamilyen nedves, vagy száraz, vagy meleg, vagy hideg lényeggé¹⁶, ám az így nyert engedményekből sem lesz semmi segítségükre, mert a feltámadó testek saját részeikből állnak össze ismét, a szóban forgó dolgok viszont nem testrészek, nincs is olyan jellegzetességük, mely a rész természetéhez vagy szerepéhez hasonlóvá teszi őket. Nem is maradnak meg örökre a test táplált részeivel, a feltámadó testekkel sem támadnak fel, hiszen ahhoz az élethez már nem járul hozzá semmivel sem a vér, sem a nyál, sem az epe, sem a légzés. Akkor ugyanis a testek már nem szorulnak ugyanezekre a táplálékokra, és a táplálék szükségének és a romlásnak a megszűntével arra sem fog rászorulni, ami eddig táplálta. 2. Még ha ezután fel is tételezné valaki, hogy az ilyen táplálékból eredő

átalakulás elér egészen a testig, akkor sem lesz szükséges, hogy az ilyen tápláléktól újólag átalakult test, mely beépült egy másik ember szervezetébe, részként szolgáljon a másik kiegészítésére, s a magához vett húst sem szükséges mindörökre megtartania, hogy állandó jellegű legyen az, amivel egyesült, és megmaradjon mindig az, amivel gyarapodott, hanem sokféle változáson megy át egyik is, másik is, mégpedig kétféle módon: a gondok és törődések forgácsolják széjjel, vagy bajok, fájdalmak, betegségek pusztítják, a hőségből és lehülésből származó, minket érő kellemetlen hatások következtében is olyan maradhat a test, amilyen volt, noha felveszi a táplálékot, mert az nem alakul át tömeggé, hússá, hájjá. 3. Ha pedig általában ez történik a testtel kapcsolatos dolgokkal, akkor még inkább úgy találhatja valaki, hogy így lesz a nem megfelelő étellel táplált testtel. Időnként növekszik a súlya, meghízik mindattól, amit magához vett, máskor meg ilyen vagy olyan módon leadja azt, amiről beszéltünk, akár egy, akár több oknál fogva. A testrészekkel együtt csak az marad meg, amit a természet választ ki, ami alkalmas arra, hogy egyesüljön a testtel, bensőséges kapcsolatra lépjen vele, melegítse, és megfelelővé vált arra, hogy egyesüljön azokkal a részekkel, melyeknek életéhez természetes módon hozzájárult és elősegítette az élet fenntartását szolgáló munkákat. 4. Azonban (lehetetlen bebizonyítani az igazságot ellenfeleinknek, akár úgy, hogy az általunk kielégítően megvizsgált kérdéseket saját kritériumaik alapján, akár az ezekben a kérdésekben gyakorlottak bizonyítékainak engedve fogadják el azt, amit mondunk nekik), az emberi testek soha nem fognak összekeveredni azonos természetű testekkel, noha megtörténhet, hogy emberek tudatlanságból elfogyasztanak ilyen testeket, érzékcsalódás miatt¹⁷, amikor valami mássá alakítják át az ilyen testet, akár a nyomorúság, akár az örültség következtében szennyezik be magukat az azonos fajtájú testtel. Úgy gondolom, nem feled-

kezhetünk meg arról, némelyek emberformájú állatok, vagy vegyes természetűek, állatiak és emberiek, amilyeneket a gátlástalan költők találtak ki.

8.

1. Mit mondjunk azokról a testekről, melyeket nem faltak fel vadállatok, csak a földbe temették azokat, a természetük rangjának megfelelő tisztességben lett részük? A Teremtő ugyanis nem arra rendelte a testet, hogy bármelyik is ugyanazon fajhoz tartozók tápláléka legyen, bár bizonyos más fajokhoz tartozók természetes táplálékául szolgálhat. 2. Ha be tudják bizonyítani azt, hogy más emberek eledelül szolgáljon, akkor semmi akadálya annak, hogy természetesnek tekintsük egymás megevését, ahogyan bármilyen más is, amit a természet megenged, és akik ilyeneket merészelnek mondani, élvezzék a nekik legkedvesebb testet, mint a legmegfelelőbbet, találják fel azt legjobb barátaiknak. 3. Ha viszont ilyenekről még beszélni sem illik, akkor világos, hogy emberhús ember általi fogyasztása szörnyű, förtelmes valami, s minden természetellenes cselekedetnél vagy tápláléknál erkölcselenebb, ami pedig természetellenes, az a rászoruló tagok és részek táplálékának sem megengedhető, nem is egyesül azokkal, amiknek táplálására alkalmatlan, az emberi testek tehát nem is egyesülnek soha hasonló testekkel, melyeknek természetellenes tápláléka lenne, bár gyakran gyomrunkba juthat valamilyen szomorú véletlen folytán; 4. eltávolítja ezt azonban a táplálkozó képesség, s eloszlatja azokra az elemekre, melyekből keletkeztek eredetileg, addig marad egységben ezekkel, amíg a kiválasztás ideje el nem érkezik. Az az Erő és Bölcsesség, mely minden élőlényt a megfelelő képességekkel lát el, ismét kiválasztja innen, mindegyiket a neki megfelelővel egyesíti, akár tűz égette, akár víz rothasztotta, megemészthették vadállatok vagy bármilyen más élőlények, melyek ráakadtak, vagy egyik-másik test-

része a többitől leválva akár korábban is szétbomolhatott. Amikor ismét egyesülnek egymással, ugyanazt a helyet foglalják el a test felépítésében és harmóniájában, az elhalt helyreállításában vagy a teljesen szétbomlott feltámasztásában és életében (vö. Jn 11, 25). 5. Nem időszerű most ennek további fejtegetése. Ezt elfogadhatják legalábbis azok, akik nem félállatok.

9.

1. Mivel az előttünk álló vizsgálódások szempontjából sok minden hasznos lenne most, ezért nem foglalkozom azokkal, akik emberi művekhez és az azokat létesítő emberek példájához menekednek, olyanokra hivatkoznak, akik széttört és idővel ócskává vált, avagy valami más módon elromlott szerkezetüket nem tudják megújítani. Azokkal sem foglalkozunk, akik a fazekasok és takácsok példájával akarják bizonyítani, hogy Isten sem nem akarja, sem nem is akarhatja feltámasztani a halott és szétbomlott testeket¹⁸, meg sem gondolják, ezzel a kijelentéssel súlyosan káromolják Istent, mert teljesen különböző lények képességeit keverik össze¹⁹, méginkább a mesterséges létesítményekkel élő lényeket a természetes létesítményekkel²⁰. 2. Ezekről a kérdésekről ellenvetések nélkül tárgyalni nem lehet, de gyermekded és hívságos érvek cáfolása is botor dolog valóban. Sokkal elfogadhatóbb és mindennél igazabb azt mondani: ami embernek nem lehetséges, az lehetséges Istennek (vö. Lk 18, 27). Ha tehát fejtegetéseink ezekről és a nem sokkal előbb megvizsgált dolgokról kimutatta, hogy tarthatóak és lehetségesek, akkor nyilvánvalóan nem lehetetlenek. Nem is olyanok, mint amiket Isten ne akarna.

10.

1. Amit Isten nem akar, azt vagy azért nem akarja, mert igazságtalanság volna részéről, vagy azért, mert nem méltó hozzá. Ismét, ami igazságtalannak tekinthető, arra

vonatkoztatható, ami fel fog támadni, vagy arra, ami azon kívül van. Nyilvánvaló azonban, hogy egyetlen az emberek körén kívül eső és a létezők között számon tartott lény sem szenved igazságtalanságot. 2. A tisztán szellemi lényeket nem sérti az emberek feltámadása. Az emberek feltámasztása nem akadályozza meg őket létezésükben, nem káros rájuk nézve, nem alázza meg őket, ahogyan az állati és az élettelen természetet sem, melyek a feltámadás után már nem is lesznek, a nem létezővel szemben pedig nem lehet igazságtalanságot elkövetni. 3. Az emberi testek feltámadásával még akkor sem érné őket semmiféle jogtalanság, ha valaki az állati és élettelen természetéről is feltételezné, hogy örökké létezni fog. Ha most semmiféle igazságtalanságot nem jelent alávetettségük az emberi természetnek – az emberek ugyanis rászorulnak ezek használatára –, akkor annál kevésbé történik igazságtalanság, amikor romolhatatlanná válik és megszabadul a szükségből, az emberi természetnek sem lesz szüksége ezek felhasználására, s megszabadul mindennemű szolgaságtól (vö. Róm 8, 21). 4. Még ha beszélni tudna is az ilyen teremtmény, akkor sem vádolná azzal a Teremtőt, hogy igazságtalanul bánt vele, mivel az emberekkel együtt nincs része a feltámadásban. Amiknek a természete nem egyforma, azoknak rendeltetését sem ugyanabban szabta meg az, aki igazságosan mér. Továbbá: amikben meg sem található az igazságosság fogalma, azoknál nincs szó az igazságosság megsértéséről sem. 5. Azt sem lehet mondani, hogy a feltámasztott emberrel kapcsolatban történik igazságtalanság. Testből és lélekből áll, de sem a testet, sem a lelket nem éri jogtalanság. Józan ember nem is állítja, hogy igazságtalanság történik a lélekkel, mert különben óhatatlanul a feltámadással együtt elveti a jelen életet is. Ha semmiféle igazságtalanságot nem jelent az, hogy a lélek most halandó és hatásoknak kitett testben lakozik, még inkább nem jelent igazságtalanságot az, hogy romolhatat-

lan és szenvedélyektől mentes testben fog élni. A testet sem éri azonban semmiféle igazságtalanság, mert ha a jelenben nem igazságtalanság az, hogy a romlandó együtt van a romolhatatlannal, nyilván az sem lesz méltánytalan, ha majd a romolhatatlan a romolhatatlannal lesz együtt. 6. Azt sem mondaná senki Istenhez méltatlan cselekedetnek, hogy a szétbomlott testeket egyesítse és feltámassza, mert ha a silányabb – azaz a romlandó és hatásoknak alávetett test megteremtése – nem méltatlan, sokkal inkább nem méltatlan a kiválóbb, azaz a romlatlan és szenvedélyektől mentes létrehozása.

11.

1. Ha minden egyes kutatott pontot a természetes alapelvekkel és azok következményeivel bizonyítottunk, akkor nyilvánvaló, hogy a felbomlott testek feltámasztása lehetséges, a Teremtő által szándékolt és hozzá méltó cselekedet. Ezekkel bebizonyosodott, hogy nem igaz az ellenkezőjük, és a hitetlenkedők észellenesen vélekednek. 2. Mit kell még beszélni ezek mindegyikének a másikkal való kapcsolódásáról, összefonódásukról, ha ugyan összefonódásról lehet beszélni, mintha bizonyos különbségek választanák el ezeket egymástól? Nemde a lehetséges dolgot kell szándékoltnak mondani, s az Isten által akart dolgot lehetségesnek, akaratához méltónak kell tartani? 3. Hogy az igazsággal érvelni és az igazság mellett szót emelni két dolgot jelent, azt már megfelelőképpen kifejtettük; azt is, miben különbözik egyik a másiktól, mikor és kiknek az esetében hasznos. Nincs tehát akadálya annak, hogy az általános megbizonyosodás és a mondottaknak a mondandókkal való összefüggése miatt magukkal ezekkel és a velük kapcsolatban álló dolgokkal kezdjünk megint beszélni. Az egyiket természetes elsőség illeti meg, a másik pedig testőrként illendően kísérje az előbbit, utat készítson neki, egyengessen el előtte mindenféle akadályt és mere-

délyt. 4. Az igaz tanításra minden embernek szüksége van a megbizonyosodás és az üdvösség miatt; ez az első mind a természet, mind a rend, mind a szükséglet szempontjából. A természet szempontjából, mivel a dolgok ismeretét szolgáltatja, a rend szempontjából, mert ezekkel és ezekben áll fenn az, ami ezeket értelmezi, a szükséglet szempontjából pedig, mivel a bizonyosság és üdvösség azokat pártfogolja, akik megismerik. 5. Az igazság érdekében folytatott beszéd természete és ereje szempontjából alacsonyabb rendű, mert a hazugság cáfolata kevesebb az igazság megerősítésénél; a rend szempontjából is második helyen áll, mert azokkal szemben van ereje, akik hamis véleményt tartanak, a hamis nézetek pedig az elsőt elrontó, azon elburjánzó második vetésből származnak. Még ha így is van, akkor is sokszor az első helyre kerül és hasznosabbá válik, mert megszünteti és megtisztítja a sokakban lappangó hitetlenséget, az éppen most hozzánk közeledők kételyeit és hamis feltételezéseit. 6. A kettő célja azonos: mindegyik a hazugságot leplezi le, az igazságosságot szolgálja és a valóságosságot. Nem lehet azonban minden további nélkül azonosítani a kettőt, hanem – mint már mondtunk – az egyik szükséges mindazoknak, akik hisznek és törődnek az igazsággal, valamint saját üdvösségükkel, a másik viszont időnként, egyeseknek és bizonyos alkalmakkal lesz hasznosabb. 7. Ennyit bocsátunk előre röviden, emlékeztetve a már mondottakra. Forduljunk azonban kitűzött célunk felé, s mutassuk ki, hogy a feltámadás tana ugyan ezen oknál fogva igaz, mely ok szerint és által az első ember, s az utána következők is létrejöttek, ha nem is ugyanolyan módon, de mégis minden embernek mint embernek közös természetéből, sőt a Teremtő rájuk vonatkozó ítéletéből, aminek megfelelő hosszúságú időt élt le mindegyik, életét szabályozták a törvények, s senki nem vonhatja kétségbe, hogy ez igaz ok.

1. Az okból származik egy érv, ha megfontoljuk, az ember vajon csak úgy egyszerűen és hiába jött-e létre, vagy valaminek a kedvéért? Ha valamiért, akkor vajon magáért az életért, s vajon hogy természete ugyanolyan maradjon-e, mint amikor keletkezett, vagy valami másnak a hasznára jött létre. Ha valami másért jött létre, akkor vajon Teremtője vagy a Teremtőhöz tartozó valakinek a hasznára, akire a Teremtőnek több gondja van? 2. Ha általánosabb értelemben vesszük fontolóra tárgyunkat, úgy találjuk, hogy mindenki, aki helyesen gondolkodik és értelmes ítélettel lát a cselekvéshez, az semmit sem tesz fölöslegesen, amit elhatározással hajt végre, hanem akár saját hasznára, akár másnak a hasznára – akire gondot visel, vagy magáért a végbevitt dologért teszi meg, mert bizonyos természetes vonzalommal és szeretettel hajlik annak megvalósítására. Így például (hasonlatként mondjuk, kitűzött tárgyunk megvilágítására) az ember házat épít saját használatára, s azt ökrökkel vagy tevékkel, vagy más állatok igénybe vételével készíti el, s a ház mindegyiknek megfelelő fedél, úgy tűnik, nem saját hasznát szolgálja, a végső cél szempontjából azonban mégiscsak ezért készítette, közvetlenül meg azért is, hogy gondot viseljen azokra, amelyekre gondjának kell lennie. Gyermeket sem a saját, vagy valamely más hozzátartozó hasznára nemzenek, hanem hogy legyen, és amíg csak lehetséges, fennmaradjanak az általa nemzettek, a gyermekek és utódaik sora vigasztalást adjon a saját elmúlásért, s így remélik halhatatlanná tenni a halandót²¹. 3. Mindezt az emberek teszik. Isten szintén nem hiába teremtette az embert. Bölcs és a bölcsesség semmi fölöslegeset nem művel. Nem saját hasznára teremtette az embert, mert nincs szüksége semmire. Aki egyáltalán nem szorul semmire, az az általa létesítetteket sem saját hasznára alkotta. Mégcsak nem is valamely általa alkotott műve miatt teremtette az embert. Az érte-

lemmel és ítélőképességgel élő lények közül sem a magasabb-, sem az alacsonyabb rendűek²², egyetlen egy sem lett a másik használatára, hanem azért jöttek létre, hogy saját életüket éljék és megmaradjanak. 4. Az emberi ész sem talál semmiféle hasznót, ami az ember teremtésének oka lehetne, mert a halhatatlanok nem szorulnak rá, s létezésükben az embertől semmiféle támogatást nem kapnak, erre nem is szorulnak, az állatok természetsszerűleg alávetettek, mindegyik ellátja az embernek azt a szükségletét, amire éppen alkalmas, egyiknek sem olyan azonban az alkata, hogy eszközként tudna élni az emberrel. Ez soha nem volt jogos, és most sem az, hogy az irányító és vezető eszközként szolgáljon az alacsonyabb rendűeknek, vagy hogy az értelmes és az értelemmel nem rendelkező alávetettje legyen, melyek vezetésre nem alkalmasak. 5. Tehát, ha az ember sem nem oktanul, nem is hiábavalóan jött létre, (mert Isten teremtményei között fölösleges nincsen, amennyiben a Teremtő akaratáról van szó), de nem is azért hogy a Teremtő használja, vagy más, Isten által teremtett lény használatára, így nyilvánvaló, hogy a legfőbb és leg-egyetemesebb szempont szerint önmagáért és az egész teremtésben szemlélhető jóságért és bölcsességért teremtette Isten az embert, a megteremtett emberben levő értelemnek megfelelően pedig maguknak a teremtményeknek az életéért, nem rövid fellobbanásra, hogy aztán teljesen kihunyjon. 6. A csúszómászóknak, a madaraknak, vízi állatoknak, vagy hogy általánosabban mondjam, minden állatnak ilyen életet juttatott osztályrészüi Isten, ahogyan én gondolom. Akik azonban képmását hordják magukban (Ter 1, 26)²³, értelmesek, ítélő képességgel rendelkeznek, azoknak örök megmaradást szánt a Teremtő, hogy megismerjék Alkotójukat, annak bölcsességét és hatalmát, kövessék törvényét és ítéletét, hogy bennük mindörökké megmaradjon az élet törődés nélkül, melyen előzőleg már urrá lettek, bár romlandó és földi testekben voltak.

7. Minden, ami valami más miatt jött létre, elmúlik azok elmúltával, amik miatt létrejött, megszűnik létezni, amikor azok megszűnnek, nem marad meg fölöslegesen, mert Isten teremtményei között nincs helye fölöslegesnek. Ami ellenben azért jött létre, hogy legyen és a természetének megfelelő életet élje, okát pedig természete foglalja magában, és az ok csak létében szemlélhető, az egyáltalán és soha nem fogadhat be magába olyan okot, mely létét megsemmisítené. 8. Mivel ez az ok az örök létben szemlélhető, ezért mindenképpen meg kell tartani a teremtettt élőlényt, mely megvalósítja és elszenvedi mindazt, ami természetének megfelel, továbbá mindazt, amit magukkal hoznak belé alkotó részei, és mert a lélek is ugyanúgy megmarad abban a természetben, amelyben keletkezett, teljesíti feladatát, amire alkalmas (feladata pedig felügyelni a test indulataira, minden alkalommal kritériumok és mértékek szerint megítélni és mérlegelni azt, ami megfelelő), mert a test is azokat a mozgásokat végzi, amelyekre alkalmas, befogadja a neki osztályrészül jutott változásoknak, többek között az életkornak, az alaknak, súlynak megfelelőket fogadja be, végül a feltámadást. 9. Mivel a feltámadás is a változásnak, és pedig a végső változásnak a fajtája, avagy – ha megéri a test azt az időt – az akkori testek jobbá változása.

13.

1. Ezekben a várakozásokban nem kevésbé bízva, mint a már megtörtént változásokban, s figyelembe véve saját természetünket, azt az életet részesítjük előnyben már a jelenlegi romlással és nélkülözéssel terhelt életben, mely – mint illik – megmarad a romlatlanságban, s ezt szilárdan reméljük. Nem hívságos emberi álmodozásként dédelgetjük ezt, nem hamis reményekben ringatjuk magunkat, hanem a tévedhetetlen bizonyosságnak adva hitelt, nevezetesen Teremtőnk akaratának, aki halhatatlan lélekből és test-

ből alkotta az embert, ellátta értelemmel, üdvösségére törvényt is adott bele, hogy megtartsa mindent, amit Ő adott bele, ami az eszes életmódnak és értelmes létnek megfelel, jól tudván, hogy nem alkotta volna ilyennek az élőlényt, és nem díszítette volna mindazzal, ami megmaradásához szükséges, ha nem akarta volna teremtménye fennmaradását. 2. Ha tehát ennek a világmindenségnek a Teremtője azért alkotta meg az embert, hogy az értelmes élet legyen a része, az Ő fenségét szemlélje, megmaradjon mindent felülmúló bölcsességének szemléletében – szándékának megfelelően –, ennek megfelelő természetet kapott az ember. Az ember teremtésének oka biztosítja örök fennmaradását, a fennmaradásba vetett hitet, a fennmaradás pedig a feltámadást, mely nélkül az ember nem maradna meg. A mondottakból eléggé világos, hogy a létesítési okkal és a Teremtő szándékával beláthatóan bebizonyosodott a feltámadás. 3. Mivel ilyen az ok, melynek alapján az ember ebbe a világba jött, itt az ideje, hogy megfontoljuk mindazt, ami a természetből következményként származik és meg kell vizsgálni, milyen érvek származnak belőle. A vizsgálódások arra az eredményre vezettek, hogy az emberi természet összhangban áll a létesítő okkal, a teremtményi természetnek pedig megfelel, hogy a Teremtő ítéljen felette, s ez az igazságos ítélet, minden teremtményi élet végcélja. Miután vizsgálódásaink első részét befejeztük, térjünk át az emberi természet vizsgálatára.

14.

1. Az igazság tételeinek vagy bármely megvizsgált dolognak bizonyítéka, ami tévedhetetlen hitelt biztosít a mondottaknak, nem valahonnan kívülről származó elv, nem is az, hogy valakinek így tetszett, vagy most így látja, hanem a természetből mindenkinben bennlevő fogalmakból²⁴, valamint az alapelvek és következményeik kapcsolatából származik. 2. Mert vagy az alapvető tanokról van

szó, és csak a természettől belénk plántált fogalmak emlékezetbe idézésére van szükség, vagy az alapelvek természetes következményeire, a természetes egymásutániságra és az azokban rejlő rendre van szükség, amely megmutatja, hogy mi az, ami az alapelvek vagy az előzmények következménye az igazságnak megfelelően, miközben nem szabad megfeledezni arról, hogy sem az igazságot, sem az igazság megingathatatlanságát ne felejtsük el, ne keverjük össze a természet által elrendelt, az ezen az alapon megkülönböztetett dolgokat, s ne kenjük el a természetes sorrendet. 3. Ezért úgy gondolom, aki a kitűzött cél elérésére törekszik, az tartózkodjon a részrehajlástól, és ésszerű ítéletre törekedjen arra vonatkozóan, vajon az emberi testek fel fognak-e támadni, vagy nem, először azt vegye alaposan szemügyre, hogy a jelen dolgai közül mi járulhat hozzá ennek bizonyításához, mindegyiknek milyen súlya van, mi elsődleges és mi másodlagos, mi harmadrendű és még azután következő. 4. Amikor mindezeket rendezzük, első helyre kell tennünk az ember teremtésének okát, azaz a Teremtő szándékát, melynek alapján embert alkotott, majd ehhez kell kapcsolni a megteremtett emberi természetet, nem mint a rendben későbbit, csak azért, mert egyszerre nem lehet a kettőről ítéletet alkotni, bár nagyon szoros a kapcsolat közöttük, s a kitűzött kérdés megválaszolása szempontjából is egyformán jelentősek. 5. Miután ezek az érvek világosan bizonyították a feltámadást, és ezek az érvek elsődlegesek, a teremtésen alapulnak, a kérdésre vonatkozóan nem kevésbé lehet bizonyosságot szerezni a gondviselés tanából, azaz abból, hogy minden embernek igazságos ítélet alapján jutalom vagy büntetés jár, az emberi életnek megfelelő vég. 6. Sokan, akik a feltámadás tanáról tárgyaltak*²⁵, csupán ebben a harmadikban jelölték

*²⁵ a szerző „számos” traktátusra utal, mintha ismerné Nüsszénosz De infantibus c. értekezését!

meg kimerítő okát, azaz az ítéletben. Ennek helytelensége elég világosan kiderül abból, hogy minden meghalt ember feltámad, de nem minden feltámadt ember kerül ítéletre. Ha a feltámadást csak az ítélet indokolná, fel sem kellene támadniuk azoknak, akik semmilyen bűnt nem követtek el és semmi jót nem cselekedtek, így kellene vélekedni a fiatal gyermekekről. Ellenben, ha mindenki feltámad, a zsenge életkorban elhalálozottak is, akkor az is bizonyítja, hogy alapvetően nem az ítélet indokolja a feltámadást, hanem ez a Teremtő akaratának és a teremtmények természetének következménye.

15.

1. Noha az ember teremtésében észrevehető ok egymagában is elégséges annak bizonyítására, hogy a testek szétbomlását természetes rendben követi a feltámadás, mégis az a méltányos, hogy semmit el ne hanyagoljunk azokból, amiket kitűztünk, követve a már mondottakat, fektessük le az egyes következményekből származó eredményeket azok számára, akik ezekből magukból nem tudják felfogni azokat, s mindenekelőtt a létrejött emberek természetét, ami ugyanerre az eredményre vezet, s ugyanazt a feltámadásba vetett hitet szolgáltatja. 2. Mert ha egyetemlegesen véve az egész emberi természet halhatatlan lélekből és a teremtésénél vele egyesített testből áll, és ha sem az önmagában vett lélek természetének, sem a testi természetnek nem adta Isten osztályrészül a létet vagy az életet, ezt az egész életformát, hanem e kettőből létesített embereknek, hogy amikből keletkeztek és amikben élnek, azokban folytassák életüket, és az egy közös célra eljussanak, ezért szükségképpen egynek kell lennie a kettőből létrejövő élőlénynek, mely befogadja mind a lelket, mind a testet érő hatásokat, végrehajtja mindazt, amit tőle az érzékek és az értelem ítélete megkíván, hogy egy összefüggésbe és egy összhangba fusson össze minden mindenben keresztül, ami az

ember teremtése, természete, élete, tettei, az őt érő hatások, az életmód és a természetének megfelelő vég. 3. Ha tehát az egész élőlény harmóniája és összefüggése egy valami, ami a lélekből eredő és a test által kivitelezett dolgokból teljeseedik ki, mindezek végének is egynek kell lennie. Egy lesz a vég valóban, az állaga szerint ugyanazon élőlényé, melynek beteljesülése ez a vég. Az élőlény pedig teljes egészében ugyanaz lesz, ha ugyanazokból áll, melyekből mint részekből létrejött. Ezek a részek pedig ugyanazok maradnak a nekik sajátos egyesülésben, amikor a szétbomlott részek ismét egyesülnek az élőlény helyreállítására. 4. Ugyanazoknak az embereknek a helyreállítása bizonyítja a meghalt és szétbomlott testek szükségszerű feltámadását, mert enélkül nem egyesülnének egymással természetsszerűleg ugyanazok a részek, nem is ugyanazoknak az embereknek a helyreállítása következne be, mint akik voltak. 5. Ha az emberek észet és értelmet kaptak a szellemi valóságok megkülönböztetésére, nemcsak a lényegekére, de az észet és értelmet adó jósnak, bölcsességnek és igazságosságnak észrevételére is, akkor, mivel megmaradnak azok, amik miatt az ember az értelmes ítélőképességet kapta, szükségképpen meg kell maradnia az ezekhez adott ítélőképességnek is. Ez azonban nem maradhatna meg, ha nem maradna meg a befogadó természet, és az ezeket befogadó képességek. 6. Mert az ésszel és értelemmel felruházott ember nem csupán lélek. A kettőből – testből és lélekből – létrejött embernek tehát meg kell maradnia örökre. 7. Nem maradhat fenn azonban az ember mint ember, ha nem támad fel. Ha nem maradandó az emberi természet, hiábavaló a lélek kötődése a test szükségleteihez és érzéseihez, hiába akadályozza meg a lélek a testet vágyai elérésében, miközben alá van vetve a lélek zablójának és gyeplőjének, fölösleges a szellem, a gondolat, az igazságosság megtartása, de bármely erény gyakorlása is, a törvényhozás és törvénytartás szintúgy, röviden szólva minden,

ami az emberben vagy az általa végbevitt dolgokban csodálatos, de elsősorban maga az ember létrejötte és természete. 8. Ha Isten egyetlen művében és adományaiban sincs semmi feleslegesnek és hiábavalónak helye, akkor a lélek örökkévalóságával természetesen örökre meg kell maradnia a testnek is.

16.

1. Nem szabad csodálkozni azon, hogy maradandónak nevezzük a halál és romlás által megszakított életet, arra gondolva, hogy a megmaradás mértéke sem egy, és a kijelentésnek is több értelme van, ahogyan a megmaradók természete sem egy. 2. Ha azok, amik megmaradnak, mind saját természetüknek megfelelő módon maradnak meg, akkor a tisztán romolhatatlanok és halhatatlanok fennmaradása nem azonos a többiekével, mert az alacsonyabb rendűek lényege semmiképpen sem azonosítható a magasabb rendűekével, mert ezektől különböznek, de akkor az emberre vonatkozóan is méltánytalan ennek a változatlan egyformaságnak a kutatása, mert a fennmaradás csak a Teremtő elhatározása alapján kezdettől fogva halhatatlannak és maradandóknak teremtetek körében véget nem érő, de nem így van az ember esetében, mert a kezdettől fogva változatlan megmaradásról csak a lélekkel kapcsolatban lehet beszélni, a test szempontjából azonban az emberek magukba fogadják a változásból származó romlandóságot is. 3. Ez magyarázatunk a feltámadásra. Ha tekintettel vagyunk erre, alá vagyunk vetve a testi feloszlásnak, mint ami az élet kísérője a romlással és hiányokkal, és ezutánra várjuk a romolhatatlan állapotban való megmaradást, mely nem engedi meg, hogy halálunkat azonosítsuk az értelemmel nem rendelkező lények kimúlásával, de azt sem, hogy az emberek fennmaradását a halhatatlan lények maradandó létével azonosítsuk. Erről ne feledkezzünk meg, az emberi természetet és életet ne tegyük egyenlővé azokéval, mert

ezt nem szabad megtenni. 4. Nem kell tehát amiatt háborogni, hogy mintha valami rendellenességet tapasztalnánk az emberi természettel kapcsolatban, melynek fennmaradásában bizonyos szakadás vehető észre, mivel a lélek elválása a test tagjaitól és a testi részek feloszlása megszakítja az élet folyamatosságát, s ezért tagadni kellene a feltámadást. 5. Hiszen az érzékek és a természetes képességek is elernyednek álomban, ez is látszólag az élet megszakadása, azé az életé, mely az érzékek összetevékenységében áll, s mert azonos időközönként az emberek alszanak, majd bizonyos módon ismét felébrednek, ezért még nem tagadjuk, hogy élnek. Úgy vélem, ez az oka annak, hogy egyesek a halál testvérének nevezték az alvást²⁶, nem abban az értelemben ugyan, mintha azonos elődök és szülők nemzetségeként vezették volna le azokat, hanem mert valami hasonló történik a holtakkal és az alvókkal, semmit nem érzékelnek környezetük dolgaiból, sőt még saját létükből és életükből sem. 6. Ha tehát a születéstől a halálig ilyen megszakítások jellemzik minden ember életét, mint azt fent bemutattuk, s mégsem habozunk azt életnek hívni, úgy a test feloszlását követő, a feltámadást magával hozó életet sem kell kétségbe vonnunk, noha bizonyos időre megszakad a lélek testtől való elválásával.

17.

1. Mivel maga az emberi természet fentről és a Teremtő akaratnál fogva örökségként hordozza a szakaszosságot, élete és fennmaradása olyan forma, hogy azt időnként megszakítják hol a halál, hol az alvás, hol az egyes életszakaszokra jellemző változások. Ezek a körülmények nem is láthatók világosan az első időszakokban, mert csak később következnek be. 2. Vagy ki hinné el, ha meg nem tanítaná rá a tapasztalat, hogy az azonos részekből álló és semmilyen tagolódást nem mutató magban annyiféle és akkora képességek rejljenek, vagy hogy az ekkora különbségek egyesül-

nek és szilárd formát hoznak létre, ezeken értem a csontokat, idegeket, inakat, sőt az izmokat, húst, a belső részeket, s a többi testrészt? A nedves természetű magban semmit sem lehet látni mindezekből, a csecsemőkben sem látjuk azt, ami majd a kifejlett ember lesz, vagy ami az öregedő emberre jellemző, vagy az aggastyánra. 3. A fent mondotak közül egy-két dolog egyáltalán nem, vagy csak nagyon halványan világítja meg az emberi természetben végbemenő változásokat, s hacsak valaki nem rosszindulatú, vagy nem elfogult, az tudja, először el kell vetni a magot, abból bontakoznak ki a különböző részek, tagok, aztán a magzat a világra jön, az első életszakaszban növekedik, kiteljesedik, ezután pedig az öreg korig sorvadnak a természetes képességek, majd bekövetkezik a törődött testek szétesése. 4. Ilyen körülmények között, ha a magban sincs meg az ember élete vagy formája, sem alapelemeire való bontása, úgy a természetes történések sorozata szolgál bizonyossággal azok számára, akik magukból a jelenségekből nem tudnak meggyőződésre jutni, s a természetes sorrend alapján nyomozó értelem még inkább igaznak fogadja el a feltámadást, s ez sokkal megbízhatóbb és biztosabb, mint az igazságot megerősítő tapasztalat.

18.

1. Az eddigi vizsgálódásaink során kifejtett és a feltámadás elfogadtatását szolgáló érveink mind egy nembe tartoznak, szinte ugyanarról a töről sarjadnak: alapjuk az első emberek eredete a teremtésből. Bizonyos érvek erejüket magukból az alapelvekből nyerik, melyekből származnak, másokat Isten irántunk tanúsított gondviselése erősít meg, mely követi az ember természetét és életmódját. Mert az ok, amellyel összhangban és amely által az emberek létrejönnek, összefonódik az emberi természettel, ereje a teremtésből származik, az igazságosság szempontja pedig, mely szerint Isten megítéli a jól vagy rosszul élő embereket,

ezek céljából ered. Az emberek ugyan onnan erednek, de a gondviseléstől függenek. 2. Miután az elsőkből már bizonyítottuk, amennyire ez lehetséges volt, jó volna az utóbbiakból is bizonyítani szóban forgó tárgyunkat, amin értem a minden embernek az igazságos ítélet szerint kijáró jutalom vagy büntetés és az emberi életmódnak megfelelő cél általi bizonyítást, s ezek elé kell helyezni azt, ami a természet szempontjából a legfontosabb, ezért először az ítéletről szóló tant vegyük szemügyre. Csak annyit jegyzünk meg még: ügyelni kell a kiindulásra és a rendre az előttünk álló feladatokban. Akik elfogadják, hogy Isten ennek a világmindenségnek a teremtője, az ő bölcsességének és igazságosságának megfelelően azoknak mindenre kiterjedő felügyeletét és gondviselését is állítaniok kell, ha hűségesek akarnak maradni elveikhez, és ezekről így gondolkodnak, azt is tartaniok kell, hogy sem a földön, sem az égben nincs olyan dolog, ami ne tartozna eme irányítás és gondviselés alá, el kell ismerni: a Teremtő gondviselése mindent áthat, egyaránt kiterjed a látható és láthatatlan dolgokra, kicsikre és nagyokra. 3. Hiszen minden teremtmény rászorul a Teremtő gondviselésére, mely összhangban van minden egyes dolog természetével és rendeltetésével. Úgy találom, most fölösleges igyekezet volna felsorolni, vagy felosztani azt, ami minden természetnek megfelelő. 4. Az ember pedig, hiszen ő most fejtegetésünk tárgya, olyan lény, akinek szükségletei vannak, amennyiben táplálékra, utánpótlásra szorul, mert halandó, értelmes lényként pedig igényli az igazságos ítéletet. Ha pedig a mondottak mind természeténél fogva megilletik az embert, az élethez táplálékra van szüksége, a fajfenntartáshoz utódlásra, szüksége van az igazságosságra is a táplálkozás és utódlás szabályozása miatt. Szükségszerű tehát, mert a táplálkozás és a fajfenntartás összetett természetre vonatkozik, hogy az igazságosság is erre vonatkozzon, amin a kettőből, azaz testből és lélekből álló embert értem, s ennek

az embernek a cselekedeteiről állítom, hogy ítélet alá esnek, ezekért kap büntetést vagy jutalmat. 5. A kettőből összetett lény cselekedetei kívánják meg az igazságos ítéletet, és azt nem csupán a lélekre kell vonatkoztatni, mert a lélek a testtel együtt cselekedett, (hisz a lélek önmagában nem hajlamos a testi gyönyörökkel és a táplálkozással, a szenvedélyekkel elkövetett bűnökre), nem is csupán a testre, (mert a test önmagában nem is tudja megítélni, hogy mi a törvény és az igazságosság), hanem az ebből a kettőből álló ember az, aki minden cselekedetért kapja az ítéletet. A kereső értelem úgy találja, hogy ez ebben az életben nem történik meg, mert ebben az életben nem mindenki nyeri el azt, amit megérdemel, (hiszen sok istentelen és törvénszegő, s gonosztevő haláláig műveli vétkei tetteit vég nélkül, s előfordul ennek az ellenkezője is, hogy akik életükben mindig az erényt gyakorolták, azoknak része szenvedés, fájdalom, megszólás, törődés és mindenféle kín), de a halál után sem (mert már nem a kettőből összetett természet, hiszen a lélek elválik a testtől, a test pedig eloszlik azokban az elemekben, amelyekből létrejött, előző természetéből és formájából nem marad meg semmi, még cselekedetei emléke sem), így világos mindenki előtt, mi van hátra az apostol szavai szerint: ennek a romlandó és felbomló testnek fel kell öltenie a halhatatlanságot (1 Kor 15, 53), hogy amikor a holtak a feltámadás által ismét életre kelnek és a szétváltak és teljesen felbomlottak egyesülnek, elnyerjék testben elkövetett cselekedeteik viszonzását, akár jót, akár rosszat tettek (2 Kor 5, 10).

19.

1. Azokkal szemben, akik velünk együtt vallják a gondviselést, elfogadják ugyanazokat az alapelveket, de aztán nem tudni miért, eltérnek saját kiindulási pontjuktól, ugyanezeket az érveket lehet felhasználni, vagy még többet is, s kívánság szerint lehet kibővíteni mindazt, amit rövi-

den, összefoglaló jelleggel mondtunk. 2. Azok esetében viszont, akik még az alapelvekben sem egyeznek meg velünk, jó lenne talán más, még ezeket megelőző kiindulási pontot találni, kétségbe vonni nézeteiket, majd velük együtt megvizsgálni olyan kérdéseket, mint: megvetendő-e az ember egész élete és léte, nem borítja-e mélységes homály az egész földet, nem burkolja-e be tudatlanság és hallgatás magukat az embereket és cselekedeteiket, avagy nem biztonságosabb úgy vélekedni, hogy a Teremtő teremtményei fölött áll, belátása van mindenbe, ami van és ami lesz, egyaránt bírálja a cselekedeteknek és a szándékoknak? 3. Ha az emberek tettei fölött sehol és soha nem lesz ítélet, akkor az emberben sincs semmi többlet az állatokhoz képest, sőt még azoknál is nyomorultabbak cselekedetei, leigázzák a szenvedélyek, törődnek a vallással, az igazságossággal és a többi erénnyel, de az állati és elvadult élet a kiváló, mert nincs gond az erénnyel, a fenyegető igazságszolgáltatás tiszta nevetség, az élvezet hajhászása a legfőbb jó, s az ilyen emberek egyetemes tétele, a szabadosok és kéjencek egyetlen törvénye lesz: „együnk és igyunk, holnap úgyis meghalunk” (Iz 22, 13 1 Kor 15, 32). Az ilyen életmód vége nem valamiféle élvezet egyesek szerint²⁷, hanem a tökéletes érzéketlenség²⁸. 4. Ha az ember Teremtőjének valamelyest is gondja van teremtményére, akkor valamiképpen különbséget tesz a helyesen vagy rosszul leélt élet között, akár a jelen életben, amíg élünk, hogy erényesen vagy gonoszul viselkedtünk-e, akár a halál után, amikor már végbement a széteszlás és felbomlás. 5. Az említett esetek egyikében sem látjuk azonban az igazságos ítéletet. Az ebben az életben törekvők sem nyerik el az erény jutalmát, és a gonoszok sem kapják meg bűneik büntetését. 6. Arról most nem is beszélek, hogy ha a természet megmarad abban az állapotban, melyben most vagyunk, a halandó természet el sem bírná viselni a sok és súlyos bűnért járó büntetést. 7. Az ezer és ezer alkalom-

mal gonoszul gyilkoló lator, hatalmaskodó zsarnok egyetlen halállal nem tölthetné le az ezekért kijáró igazságos büntetést. Az, aki csupa hazugságot fog Istenre, gőgösködésben és káromlásban éli le életét, megveti Isten ügyeit, megszegi a törvényeket, gyermekeket ront meg, asszonyokat erőszakol meg, igazságtalanul felforgat városokat, házakat gyújt fel lakóival együtt, országokat tesz pusztasággá, kiirtja azok népességét, lakosságát, vagy megsemmisít egész népet is, annak halandó teste hogyan lenne elégséges az igazságos ítélet letöltésére, hiszen a halál elébe váгна a méltányosságnak, s a halandó természet még csak egyetlen elkövetett cselekedetért való bűnhődéshez sem volna elegendő. Érdemleges ítélet tehát nincs sem ebben az életben, sem a halál után.

20.

1. A halál vagy az élet teljes kialvása, amikor a testtel együtt elpusztul és megsemmisül a lélek is, vagy a lélek megmarad magában és nem pusztul el, nem oszlik el, de felbomlik és megromlik a test, még csak cselekedeteinek emlékezete sem marad meg, de még a lelket ért hatások érzékelése sem. 2. Ha az emberi élet teljes egészében kialszik, akkor nem is kell törődni a már nem élő emberekkel, hiszen semmiféle ítélet nem vár az erényesen vagy bűnösen élőkre. Megint visszatérhetnek a törvénytelen élet cselekedetei, a nyomukban járó lehetetlenségek serege, s az ilyen törvénytelségek legfőbbike: az istentelenség. 3. Ha a test bomlik szét, és minden egyes elem szétválk, visszatér a vele rokonnemű elemekbe, a lélek azonban mint romolhatatlan megmarad önmagában, a lélek megítélése akkor sem helyénvaló, mivel nincs igazságosság; Istenről pedig nem helyes feltételezni, hogy ítélkezni fog, ha nincs igazságosság. Ha pedig az ítéletben nincs igazságosság, a cselekedetek törvényes vagy törvénytelen voltát sem lehet fenntartani. Az ember ugyanis az, aki életében az ítéletre

kerülő tetteket elköveti, s nem a lélek önmagában. Röviden szólva: az ilyen gondolatmenet semmilyen szempontból sem tartja fenn az igazságosságot.

21.

1. A cselekedetek viszonzásakor nyilván igazságtalanság történik a test szempontjából, mivel az a lélekkel közösségben buzgón törte magát a munkában, de nem lesz közösségben a lélekkel akkor, amikor az megkapja a jutalmat a végbevitt cselekedetekért; akkor is, ha a lélek annyiszor megbocsátást nyer azokért a tévedésekért, melyeket a test használata és hiányosságai miatt követett el, mert a testnek így nem lesz része az azokért az erényes cselekedetekért járó jutalomban, melyekért ebben az életben sokat törte magát. 2. És ha a tévedések megítélésre kerülnek, még a lélek vonatkozásában sem lehet igazságosságról beszélni, amennyiben azok miatt a cselekedetek miatt kerül megítélés alá, amelyek a testet terhelik, s a vétket a test követte el, amikor vágyaival és indulataival magával húzta a lelket, hol erőszakkal, hol csellel, néha nyomást gyakorolva rá, néha kedvességgel, és a test ápolásában való részességre véve rá. 3. Vagy hogyan volna igazságtalanság megítélni a lelket olyan tettekért, melyekre tulajdon természete alapján nem hajlamos és egyáltalán nem vágyódik, nem kívánczik utána, mint amilyen a kéjelgés, erőszak, vagy harácsolás, vagy igazságtalanság, s ami gonoszság van még ezeken kívül? 4. Az ilyen szenvedélyek legtöbbje abból származik, hogy az emberek nem uralkodnak az őket szorongató szenvedélyeken, lehúzza őket a testi szükség és hiány, a test dédelgetése és fenntartásának gondja; (ezért szereznek és főként használnak minden vagyont, ezért házasodnak, és ezért van az élet minden tevékenysége, s ezekkel kapcsolatos mindaz, ami elmarasztalható, s az is, ami nem az); hol van akkor igazságosság azokban a dolgokban, melyekben a test előbb lobban szenvedélyre és

magával húzza a lelket, ezek részesévé teszi, bevonja azoknak a cselekedeteknek közösségébe, melyekre a testnek van szüksége? Hol van akkor az igazságosság, ha egyedül a lélek kerül ítéletre, amikor a vágy, a gyönyör, a félelem és fájdalom, az ezekkel kapcsolatos mértéktelenség kerül ítéletre, s mindezek a testtől erednek, s a belőlük származó vétkek és az azokért járó büntetés csak a lélekre vonatkozik, mely semmi effélére nem szorul, nem vágyik, ilyenektől nem szenved, nem fél, és semmi olyat sem, ami az embert szokta érni? 5. Minthogy nemcsak a testnek, hanem az embernek is szoktuk tulajdonítani a szenvedélyeket, mert az ember életét helyesen mondjuk a kettőből létrejövő egynek, s ha a szenvedélyek sajátos jellegét megvizsgáljuk, még kevésbé állíthatjuk, hogy ezek a lélekre illenek. 6. Ha ugyanis a lélek egészen egyszerűen semminemű eledelre nem szorul, soha nem is vágyakozik olyan dolgok után, amikre a létben való megmaradáshoz nincs szüksége, nem vágyik továbbá egyetlen olyan dologra sem, amit nem szokott használni, nem is szomorítja el akkor a gazdagság és birtoklás hiánya, mivel nem is tartoznak hozzá. 7. Ha meg a romlás sem fenyegeti, egyáltalán nem fél semmi olyantól, ami őt elpusztíthatja, nem fél éhínségtől, betegségtől, csonkítástól, gyaláztól, tűztől vagy kardtól, mert ezek nem tehetnek benne kárt, nem okozhatnak neki kint, mivel a testek és a testi sajátosságok nem hathatnak rá. 8. Ha tehát helytelen a sajátos értelemben vett szenvedélyeket a léleknek tulajdonítani, akkor felettébb igazságtalan a szenvedélyekből származó bűnöknek és az azokért járó büntetéseknek az önmagában vett lélekre való hárítása, és Isten ítéletéhez is méltatlan.

22.

1. A már mondottakon túl: már hogyan volna képtelenség, mikor még csak el sem tudjuk gondolni az erényt és a bűnt külön a lélekben (az erényt ugyanis az ember eré-

nyének ismerjük meg, ahogyan az erénnyel ellentétes bűnt sem a testtől elvált, önmagában levő lélek erényének tudjuk), és akkor az ezekért járó jutalmat vagy büntetést csupán a lélekre kellene vonatkoztatnunk? 2. Vagy milyen alapon gondolhatja bárki is, hogy a bátorságot, a kitartást csak egyedül a lélekre kell vonatkoztatni, mikor a léleknek nincs halálfélelme, nem sebezhető meg, nem csonkítható meg, nem lehet kínozni, nem érheti kár, sem az ezekben rejlő fájdalmak, vagy a belőlük származó szomorúság sem érinti? 3. Hogyan lehet egyedül a léleknek tulajdonítani a mérsékletet és megtartóztatást, amikor nem kíván táplálkozni, nem hajtja a fajfenntartás ösztöne a kielégülésre, más élvezetekre és örömekre sem hajlik, mivel belülről sem, kívülről sem ösztönzi semmi? 4. Az okosságot miképpen lehet megint csak a léleknek tulajdonítani, amikor nem az ő feladata bizonyos dolgok megtevése vagy meg nem tévése, egyes dolgok választása, mások kerülése, mivel nincs benne semmiféle indítás vagy természetes lendület valaminek a véghezvitelére? 5. Egyáltalán, hol van a lelkekben a kölcsönös igazságosság természetes alapon, akár az azonos nembe, akár a más nembe tartozókkal szemben, mikor ehhez nincsenek is meg az eszközeik, sem az, hogy honnan, sem az, hogy mivel, sem az, hogy hogyan adják meg azt, ami méltányos és az arányosság alapján egyenlő²⁹, az Istennek kijáró tiszteletet kivéve, egyáltalán nem is lévén törekvésük vagy hajlamuk a megfelelő dolgok használatára és a tőlük idegenektől való megtartóztatásra? Mert a természetszerűleg alkalmas dolgok használata és az ezekkel ellentétesektől való tartózkodás az olyan valóságokban szemlélhető, amelyeknek ez természetük, a léleknek azonban nincs szüksége semmire, ezért nem is természete, hogy ezzel vagy azzal a dologgal eszközként éljen, ez oknál fogva a testtagok sajátosnak mondott tevékenységét sem lehet megtalálni az ilyen alkatú lélekben.

1. Az pedig főként ellentmond az értelemnek, hogy a kihirdetett törvényeket emberekre vonatkoztatjuk, viszont a törvény szerinti vagy azzal ellentétes cselekedetekért járó igazságszolgáltatást már kizárólag a lélekre ruházzuk. 2. Ha ugyanis az, aki a törvényt kapja, az kapja méltán az igazságtalanságért járó büntetést is, ám a törvényt az ember kapja, nem a lélek egymagában, ezért az embernek kell elszenvednie az elkövetett bűnökért járó büntetést is, s nem a léleknek egyedül. Ezért Isten nem lelkeknek parancsolta meg, hogy tartózkodjanak olyan cselekedetektől, melyekhez semmi közük, mint amilyenek a házasságtörés, gyilkosság, lopás, rablás, a szülők iránti tiszteletlenség, általában minden olyan vágytól, ami kárt tesz a felebarátnak. 3. A „tiszteld atyádat és anyádat” parancs (Kiv 20, 12 Lk 18, 20) sem egyedül a lélekkel van összhangban, hisz nem is illenek a lélekhez ilyen fogalmak, mert nem lelkek nemzenek lelkeket, hogy alkalmas legyen rájuk az apa és anya elnevezés, hanem emberek emberek. 4. De a „ne törj házasságot” parancs (Kiv 20, 14) sem a lelkeknek szól, tulajdonképpen el sem képzelhető a lélekre vonatkoztatva, miután köztük nincs meg a férfi és női különbsége, sem a nemzésre való alkalmasság vagy az aziránti bármiféle vágy. Nem lévén vágyuk, nem is tudnak egybekelni, esetükben így nem lehet szó egyesülésről, nincs törvényes nemzés, mint amilyen a házasság. Mivel törvényes nemi egyesülés nincsen, törvénytelen sem lehet, nem lehetséges az idegen asszony iránt fellobbanó vágy, ami a házasságtörés. 5. A lopás tilalma, vagy a kapzsiságé sem áll összhangban a lélekkel, hiszen rá sem szorul mindarra, aminek hiányában a természetes szükség vagy használat miatt az emberek lopni vagy rabolni szoktak, például aranyat, ezüstöt, állatot vagy más valamit, ami táplálkozásra, öltözködésre alkalmas, vagy felhasználható. A halhatatlan természetnek azonban semmi efféléből nincs haszna, ami a szük-

séget szenvedő természetnek hasznára van. 6. Ezeknek a kérdéseknek részletesebb kifejtését hagyjuk azonban a buzgóbbakra, akik mindegyiket külön-külön kívánják szemügyre venni, vagy nagyobb igyekezettel akarnak szembeállni azokkal, akik az ellenkező álláspontot képviselik. Mi megelégszünk az eddig mondottakkal, s az azokkal egybehangzó érvek hihetővé teszik a feltámadást, az ezekről a kérdésekről való további értekezésre most nincs idő. Célunk ugyanis nem az volt hogy lehetőleg semmit el ne hagyjunk abból, ami elmondható, csak az, hogy főbb pontjaiban megmutassuk az összegyűlteknél, hogyan kell gondolkodni a feltámadásról, és a jelenlevők képességeihez mérni az erre vonatkozó érveket.

24.

1. Bizonyos mértékben tehát elvégeztük vizsgálódásainkat, de hátra van még a célon alapuló érvek megfontolása, ami a már mondottakban meg-megcsillant, bizonyos meggondolásra és kiegészítésre azonban még szükség van, nehogy úgy látszódjon, mintha a röviden előadottakból valamit kifejejtettünk volna, és ez ártalmára legyen érvelésünknek és a kezdetben tett megkülönböztetésnek. 2. Ezek és az ezekből következő vádak elkerülése miatt helyes talán annyit jelezni csupán: mind a természetes, mind a mesterséges úton létesített összes dolgok tulajdonsága, hogy célja van, erre tanít minket a minden emberben bennlevő meggyőződés, ezt tanúsítják a szemünk előtt történő események is. 3. Vagy nem azt látjuk, hogy más a földműves célja, más az orvosé, ismét más a föld terményeié, a természettel táplálkozóké, és ezek az állatok bizonyos természetes renddel összhangban születnek? 4. Ha pedig ez világos és teljesen szükségszerű, hogy a természetes és mesterséges erőknek, a belőlük származó tevékenységeknek a természetnek megfelelően valamilyen célt kell követniök, akkor az is teljesen szükségszerű, hogy az embe-

rek célja sajátos természetük következtében elkülönül a többi lényétől, mert nem szabad ugyanazt a célt tételezni az értelmes ítélőképességet nélkülöző lényeknél, és azoknál, amelyek a természetüknél fogva beléjük oltott törvény és értelem alapján cselekednek, eszes életet folytatnak és igazságszolgáltatással élnek. 5. Ezeknek sajátos célja a fájdalommentesség nem lehet, mert ez szükségképpen a teljesen érzéketlen lények közösségébe utalná őket, de nem lehet cél a testi gyönyörök élvezete és a táplálék bősége sem, vagy különben szükségszerűen az állati életnek kell adni az elsőséget, s céltalannak kell tartani az erényt. Azt gondolom ugyanis, hogy a barmoknak megfelelő cél ez, de nem az embereknek, akiknek halhatatlan lelkük van, és értelmes ítélőképességgel rendelkeznek.

25.

1. A testtől elvált lélek boldogsága sem cél. Mert az életet és célt az embert alkotó elemek egyikében sem szemléljük külön-külön, hanem abban, ami a kettőből létrejön. Ilyen minden ember, akinek az életben része van, s az ilyen életnek sajátos céllal kell rendelkeznie. 2. Ha pedig a cél a kettőből létrejövő embernek a célja, amit azonban nem lehet megtalálni – a már említett számos okból – amíg ezt az életet éljük, de akkor sem, miután a lélek elvált a testtől, mivel az ilyen szétbomlott embert egyáltalán nem is lehet embernek nevezni, még ha a test teljes szétoszlása után meg is marad a lélek önmagában, akkor teljes szükségszerűséggel a mindkettőből összetett és ugyanazon élőlény másféle állapotában lehet megjelölni az ember célját. 3. Mivel ez szükségszerűen következik, ezért biztosan be kell következnie a meghalt és egészen szétbomlott testek feltámadásának, és ugyanazoknak az embereknek kell feltámadniuk ismét. Mivel a természet nem egyszerűen és nem is bármilyen embereknek állított célt, hanem olyanoknak, akik előzetesen már éltek, ugyanazok az emberek

azonban csak akkor állíthatók helyre ismét, ha ugyanazok a testek ugyanazokat a lelkeket kapják vissza megint. Ugyanaz a test ugyanazt a lelket viszont csak a feltámadás által kaphatja vissza, és amikor ez megtörténik, akkor teljesedik be az emberi természettel összhangban álló cél.

4. Nem téved az, aki azt mondja, hogy az eszes és ésszerű megkülönböztetésen alapuló élet örök élet, főként és elsősorban azokban, akik a természetes értelemmel összhangban élnek, ezektől a dolgoktól soha el nem fordulnak, az ezeket megadó szemlélésében és parancsaiban lelik örömeiket szüntelenül, jóllehet az emberek nagy része szenvedélyesebben és hevesebben ragaszkodik ehhez az élethez, és nem éri el ezt a célt.

5. Az egyetemes rendeltetést nem teszi érvénytelenné az, hogy sokan nem érik el a nekik kijelölt célt, mert a jól vagy rosszul leélt életért járó büntetés vagy jutalom minden egyes esetben külön vizsgálatot igényel.